

ПИТАННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ У РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

THE ISSUE OF ACCESS TO JUSTICE IN THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Бойчук А.Ю., д.ю.н., професор,
професор кафедри публічного управління та цифрової економіки
Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку

У статті проведено комплексний аналіз підходів до розуміння категорії «доступ до правосуддя» у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у період з 1975 по 2025 роки. Зазначено, що починаючи зі справи «Голдер проти Сполученого Королівства», доступ розглядався лише як формальне право на звернення до суду. Згодом позиції ЄСПЛ змінилися у напрямку ширшого бачення доступу до правосуддя як фундаментальної гарантії верховенства права, що охоплює право на ефективний розгляд справи, незалежність і безсторонність суду, дотримання розумних строків, публічність, обґрунтованість судових рішень та їх виконання.

Наголошено, що доступ до правосуддя розглядається ЄСПЛ не лише як формальна можливість звернення до суду, а як багатовимірне явище, тісно пов'язане з реалізацією інших прав людини та забезпеченням ефективного захисту прав. Акцентовано увагу на тому, що ЄСПЛ визнає право на доступ до правосуддя невід'ємним елементом права на справедливий суд, закріпленого у ст. 6 Конвенції. Проаналізовано сучасні рішення ЄСПЛ («Гженда проти Польщі», «Гусельников проти України», «Зубак проти Хорватії»), де Суд підкреслює виправданість можливих обмежень доступу до правосуддя, а також потребу забезпечення його ефективності на практиці.

Зуважується, що обмеження права на доступ до правосуддя допустимі лише за умови законності, пропорційності та недопущення звуження сутності права. При цьому ЄСПЛ наголошує, що національні механізми повинні надавати особі реальну можливість звернутися за захистом, оскаржити порушення прав та домогтися виконання рішень. Показано, що практика ЄСПЛ стала одним із ключових чинників формування європейського правового простору та вплинула на трансформацію національних систем правосуддя, включаючи українську.

Зроблено висновок, що доступ до правосуддя у розумінні ЄСПЛ є динамічною категорією, яка розвивається від формального підходу до комплексної концепції, орієнтованої на захист прав людини. Це дозволяє розглядати «доступ до правосуддя» як важливий показник демократичності держави, що вимагає постійного удосконалення національних механізмів правового захисту у відповідності до стандартів Конвенції та практики ЄСПЛ.

Ключові слова: права, правосуддя, доступ до правосуддя, суд, захист, гарантії, справедливість; судовий розгляд; доступ до суду; Європейський Суд з прав людини, розгляд справи.

The article provides a comprehensive analysis of approaches to understanding the category of 'access to justice' in the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) between 1975 and 2025. It notes that, starting with the case of *Holder v. the United Kingdom*, access was considered only as a formal right to appeal to a court. Subsequently, the ECHR's position changed towards a broader view of access to justice as a fundamental guarantee of the rule of law, encompassing the right to an effective trial, the independence and impartiality of the court, compliance with reasonable time limits, publicity, the reasonableness of court decisions and their enforcement.

It is emphasised that access to justice is considered by the ECHR not only as a formal opportunity to apply to the court, but as a multidimensional phenomenon closely linked to the realisation of other human rights and the effective protection of rights. Attention is drawn to the fact that the ECHR recognises the right of access to justice as an integral part of the right to a fair trial enshrined in Article 6 of the Convention. The article analyses recent ECtHR judgments (*Gzenda v. Poland*, *Guselnikov v. Ukraine*, *Zubak v. Croatia*), in which the Court emphasises the justification for possible restrictions on access to justice, as well as the need to ensure its effectiveness in practice.

It is noted that restrictions on the right of access to justice are permissible only if they are lawful, proportionate and do not undermine the essence of the right. At the same time, the ECHR emphasises that national mechanisms must provide individuals with a real opportunity to seek protection, challenge violations of their rights and enforce decisions. It is shown that the practice of the ECHR has become one of the key factors in the formation of the European legal space and has influenced the transformation of national justice systems, including the Ukrainian one.

It is concluded that access to justice, as understood by the ECHR, is a dynamic category that is evolving from a formal approach to a comprehensive concept focused on the protection of human rights. This allows us to consider 'access to justice' as an important indicator of a state's democracy, which requires constant improvement of national legal protection mechanisms in accordance with the standards of the Convention and the practice of the ECHR.

Key words: rights, justice, access to justice, court, protection, guarantees, fairness; judicial review; access to court; European Court of Human Rights, case review.

Вступ. Одним з центральних питань європейської юриспруденції, в контексті правозахисної тематики, є питання щодо юридичних гарантій захисту прав людини. Юридичні гарантії захисту прав людини забезпечуються через відповідні механізми, одним з яких є доступ до правосуддя. Зважаючи на цю обставину, а також ураховуючи угоду про асоціацію між Україною та ЄС, яка має на меті створення єдиного європейського правового простору, невід'ємною частиною якого є Україна, питання доступу до правосуддя має теоретичне та практичне значення для подальшого розвитку національної правової системи. В теоретичній площині, питання доступу до правосуддя має вагомe значення для правозастосовної практики в аспекті уніфікації правових підходів. В практичній площині питання доступу до правосуддя спрямовуються на забезпечення панування верховенства права, створення надійних гарантій захисту прав людини.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення європейських підходів щодо розуміння поняття «доступ до правосуддя», що відображені в правових позиціях ключової правозахисної інституції Європи – Європейського Суду з прав людини. Виходячи з означеної мети, ставляться наступні завдання: визначити схожість та відмінності категорії «доступ до правосуддя» у рішеннях ЄСПЛ; простежити еволюцію підходів до розуміння поняття «доступ до правосуддя».

Методологія дослідження питання доступу до правосуддя у рішеннях Європейського Суду з прав людини складається із загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціально-юридичних підходів та методів пізнання юридичного буття.

Базовим серед них є діалектичний метод, який характеризує доступ до правосуддя загалом як складне та багатаспектне явище.

Аксіологічний підхід надав можливість показати, що дослідження становлення підходів до розуміння доступу до правосуддя в рішеннях Європейського Суду з прав людини сприяє глибшому усвідомленню ціннісної природи цього феномена, розкриттю його зв'язку з ідеєю свободи та справедливості, а також формуванню цілісного бачення доступу до правосуддя як невід'ємної складової верховенства права та ефективного захисту прав людини.

Науковий плюралізм, як неодмінна умова сучасних юридичних досліджень, у поєднанні із структурно-функціональним підходом надав змогу охопити максимально можливу множину наукових підходів до розуміння категорії «доступ до правосуддя».

Герменевтичний метод став у нагоді під час опрацюванні нормативно-правової бази, рішень Європейського Суду з прав людини, що стосуються доступу до правосуддя.

Формально-юридичний метод використовувався для осмислення проблемних питань у сфері доступу до правосуддя, на розв'язання яких спрямовується робота Європейського Суду з прав людини.

Огляд літератури. Водночас, зважаючи на обсяг поставленої теми, зазначене питання неможливо вважати вичерпаним. Проблема доступу до правосуддя постійно перебуває у полі зору як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Зокрема, Я. Рознарі, Н. Мордечай [1] провели концептуальний аналіз поняття «доступ до законодавства» як складової доступу до правосуддя. В. Мару [2] дослідив доступ до правосуддя у групуванні у шість категорій: судова реформа, правова допомога, поширення інформації та освіти, альтернативні способи вирішення спорів, підзвітність державного сектору та наукові дослідження. Е. Хакім, Е. Прасохо, І. Маясарі [3] розглянули посилення доступу до правосуддя в епоху мережевого суспільства за допомогою електронного судочинства. К. Кремін [4] проаналізував перешкоди, з якими стикаються особи з інвалідністю при реалізації права на доступ до правосуддя відповідно до статті 13 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. Ф. Актер [5] дослідила ефективність системи безоплатної правової допомоги, виявляючи парадокси між законодавчими гарантіями та реальним доступом до правосуддя.

У вітчизняній науковій думці, питанням доступу до правосуддя присвячено напрацювання С. Кельбя [6], який розглянув доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. О. Балацька [7] дослідила сутність доступу до правосуддя як загальної засади кримінального провадження. Ю. Сверба [8], Н. Ясельська [9] присвятили свої дослідження аналізу поняття «доступ до правосуддя». В. Горбалінський, Д. Задаля [10] розглянули особливості доступу до правосуддя під час дії правового режиму воєнного стану. В. Бурій [11] здійснив порівняння національних та зарубіжних підходів до тлумачення права на доступ до правосуддя; розглянув практику конституційної юстиції зарубіжних країн щодо досліджуваного питання. В. Лазарев [12; 13; 14] простежив підходи до розуміння прав людини і особливості використання юридичної термінології у країнах Європейського Союзу, зловживання правом при зверненні до ЄСПЛ. І. Верба [15] дослідила теоретико-правові засади основних стандартів прав людини на доступ до правосуддя.

Як бачимо, підходи до розгляду доступу до правосуддя, охоплюють широкий масив досліджень. Цей масив потребує узагальнення, упорядкування наукових матеріалів, їх структурування, що є запорукою для подальшого розвитку як теоретико-правової науки, так і галузевих юридичних наук, які стосуються процесуальних та інших аспектів доступу до правосуддя. Особливе місце у цій системі займають рішення Європейського Суду з прав людини оскільки саме вони визначають зміст права на доступ до правосуддя, визначають особливості його реалізації та впливають на трансформацію національних правових систем у напрямі гарантування ефективного судового захисту.

лізації та впливають на трансформацію національних правових систем у напрямі гарантування ефективного судового захисту.

Результати дослідження та дискусія. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) розглянув значну кількість справ, що пов'язані з правом на доступ до правосуддя, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [16]. Слід зважати, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Ключовими принципами статті 6 Конвенції є верховенство права та належне здійснення правосуддя. Ці принципи також є основоположними елементами права на справедливий суд.

Виходячи з конструкції ч.1 ст.6 Конвенції, можна зробити висновок, що у ній закріплено такі елементи права на судовий захист: 1) право на розгляд справи; 2) справедливості судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду.

Право на доступ до правосуддя означає право особи звернутися до суду та право на те, що його справа буде розглянута та вирішена судом. При цьому, особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя. Перешкоди у доступі до правосуддя можуть виникати як через особливості внутрішнього процесуального законодавства, так і через передбачені матеріальним правом обмеження. Для ЄСПЛ природа перешкод у реалізації права на доступ до суду не має принципового значення.

Якщо порушується право особи, що підпадає під захист Конвенції, ЄСПЛ визнає порушенням права на доступ до правосуддя обов'язок особи до моменту звернення до суду з позовом вичерпати передбачені законодавством способи досудового врегулювання спору або внутрішньосистемного подання скарг [17].

Принцип справедливості судового розгляду, в окремих рішеннях ЄСПЛ, трактується як належне відправлення правосуддя, право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо [17].

Безпосередньо у рішеннях ЄСПЛ право на доступ до правосуддя для цілей статті 6 було визначено 1975 році у справі у «Голдер проти Сполученого Королівства» (Golder v. the United Kingdom) [18] (одним із сучасних прикладів є справа 2022 року «Гжеда проти Польщі» (Grzęda v. Poland) [19]).

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ висловив таку думку: п. 1. ст. 6 гарантує право доступу до правосуддя; п. 1. ст. 6 самостійно або в поєднанні з іншими статтями Конвенції, не містить обмежень на право засудженого до позбавлення волі пред'являти позови і мати з цією метою можливість консультуватися з адвокатом, а тому обмеження, запроваджені практикою англійської влади, несумісні з вимогами п. 1. ст. 6.

Крім того, Комісія висловила думку, що на право доступу до правосуддя, гарантоване п. 1. ст. 6, не поширюється вимога «розумного строку», на чому спочатку наполягав Уряд [18].

Розглядаючи справу Наїт-Ліман проти Швейцарії (Naït-Liman v. Switzerland) [20], ЄСПЛ нагадує, що право на доступ до правосуддя (тобто право подавати до судів позови) є невід'ємним елементом права, встановленого п. 1. ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ звертає свою увагу на те, що зазначений пункт передбачає гарантії, що застосовуються як до формування та складу суду, так і до проведення розгляду. Усі ці елементи утворюють право на справедливий розгляд справи [20]. У цій справі Велика палата ЄСПЛ розглянула питання про доступ до правосуддя особи, яка шукала відшкодування за тортури, вчинені за межами Швейцарії. Суд визнав, що відмова швейцарських судів розглядати справу порушила право на доступ до суду, оскільки обмеження були непропорційними.

У справі «З. та інші проти Об'єднаного Королівства» (Z and others v. The United Kingdom) [21], у межах розгляду питання доступу до правосуддя, ЄСПЛ виходив із того, що в усіх випадках, коли мова йде про неподання допомоги чи захисту одним особам від інших, сам потерпілий або його сім'я повинні мати доступ до механізму, який дозволяв би притягнути до відповідальності державні органи або їх посадових осіб за бездіяльність, котра спричинила порушення прав і свобод, охоронюваних Конвенцією. Більше того, у разі, якщо порушуються права, закріплені ст. 2 чи 3 Конвенції, що є найфундаментальнішими положеннями цього акта, потерпіла особа вправі вимагати, окрім відшкодування матеріальних збитків, також і компенсацію моральної шкоди [21].

Також варто зазначити, що у справі «Станев проти Болгарії» (Stanev v. Bulgaria) [22] ЄСПЛ звертає увагу, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним і може обмежуватись. Такі обмеження допускаються непрямо, тому що право доступу «по самій своїй природі потребує регулювання з боку держави, регулювання, яке може змінюватися з часом і територією відповідно до потреб та ресурсів суспільства та приватних осіб» (див. згадане вище рішення у справі «Ашінгдейн проти Об'єднаного Королівства» (Ashingdane v. The United Kingdom) [23]). У встановленні такого регулювання держави-учасниці користуються певною свободою розсуду. Хоча остаточне рішення про дотримання вимог Конвенції залишається за ЄСПЛ, заміна оцінки національних органів влади будь-якою іншою оцінкою того, що може бути найкращою політикою в цій сфері, не є частиною обов'язків ЄСПЛ. Водночас, застосовані обмеження не повинні обмежувати доступ, який залишається за приватною особою, таким чином або до такої міри, що буде порушена сама сутність права. Крім того, обмеження не буде сумісним з п. 1. ст. 6 Конвенції, якщо воно не переслідуватиме законної мети і якщо не буде розумної співмірності між використовуваними засобами та переслідуваною метою п. 1. ст. 6 [22].

У справі «Бака проти Угорщини» (Baka v. Hungary) [24] ЄСПЛ повторює, що право на доступ до правосуддя, тобто право порушити справу в суді в цивільних правовідносинах, становить елемент, що є притаманним праву, визначеному п. 1. ст. 6 Конвенції, яка встановлює гарантії стосовно організації та складу суду й ведення провадження у справі. Все це загалом становить право на справедливий судовий розгляд, гарантоване п. 1. ст. 6 Конвенції. Водночас, право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженням, які не обмежують і не зменшують доступ, що залишається в особи, в такий спосіб або такою мірою, щоб порушити саму сутність права. Крім того, обмеження не буде сумісним з п. 1. ст. 6, якщо воно не має законної мети або якщо відсутнє розумне співвідношення пропорційності між засобами, що використовуються, і метою, яка має бути досягнута [24].

У справі «Пості та Рахко проти Фінляндії» (Posti and Rahko v. Finland) ЄСПЛ зауважує: «ст. 6 не гарантує право на доступ до правосуддя, якщо це може визнати недійсним або скасувати закон, прийнятий законодавчим органом. Водночас, якщо указ (виданий на підставі закону), рішення або інший нормативно-правовий акт, який, хоч формально й не адресований будь-якій окремій фізичній або юридичній особі, по суті впливає на «права» або «обов'язки» «цивільного характеру» такої особи або групи осіб, що перебувають у подібній ситуації через певні властиві їм ознаки або через фактичну ситуацію, яка відрізняє їх від усіх інших осіб, п. 1 ст. 6 може вимагати, щоб суть рішення або заходу, про який йдеться, могла бути оскаржена цією особою або групою осіб у «суді», який відповідає вимогам цього положення» [25; 26, с. 41].

Посилаючись на принципи верховенства права та запобігання свавіллям влади, що лежать в основі Конвенції, ЄСПЛ постановив, що право доступу до правосуддя було невід'ємним аспектом гарантії, закріпленої у статті 6 («Гжеда проти Польщі» (Grzęda v. Poland) [19]; «Зубак проти Хорватії» (Zubac v. Croatia) [27] і далі). У випадку, коли доступу до незалежного і безстороннього правосуддя немає, питання дотримання верховенства права виникатиме завжди. Так, для того, щоб національне законодавство, яке виключає доступ до правосуддя, мало будь-якою дію відповідно до п. 1 ст. 6 у конкретній справі, воно повинно бути сумісним з принципом верховенства права [26, с. 40].

У справі «Гусельников проти України» ЄСПЛ зауважив, що «право на доступ до правосуддя, тобто право ініціювати у судах провадження у цивільних справах, є невід'ємним елементом, притаманним праву, закріпленому п. 1 ст. 6 Конвенції. Це право на доступ не є абсолютним і може підлягати обмеженням, які, однак, не можуть забороняти або скорочувати доступ особи у такий спосіб або такою мірою, щоб сама суть цього права була підірвана» [28]. У цьому рішенні ЄСПЛ підтвердив, що право на доступ до суду є невід'ємним елементом права на справедливий судовий розгляд, гарантованого п. 1 ст. 6 ЄСПЛ. Суд наголосив, що будь-які обмеження цього права повинні бути пропорційними та не порушувати саму його суть.

У справі «Ковачевич проти Хорватії» (Kovačević a. Croatia) [29] ЄСПЛ розглянув питання відшкодування судових витрат, понесених у провадженні в Конституційному суді. Суд повторив, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним і може підлягати обмеженням, які повинні бути законними та пропорційними.

Взагалі, ЄСПЛ зосереджується на тому, що право на доступ до правосуддя має «застосовуватися на практиці і бути ефективним» («Зубак проти Хорватії» (Zubac v. Croatia) [27]; «Белле проти Франції» (Bellet v. France) [30]), з огляду на важливе місце, яке займає в демократичному суспільстві право на справедливий суд («Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини» (Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany) [31]). Для того, щоб право на доступ до правосуддя було ефективним, особа «повинна мати реальну можливість оскаржити дію, що порушує її права» («Белле проти Франції» (Bellet v. France) [30]; «Нун'еш Діаш проти Португалії» (Nunes Dias v. Portugal) [32], щодо норм, що регулюють судові виклики і повідомлення; «Фазлійський проти Болгарії» (Fazliyski v. Bulgaria) [33], щодо відсутності судового перегляду експертного висновку, який мав вирішальне значення для вирішення трудового спору, що стосувався національної безпеки; і щодо автоматичного відсторонення судді від здійснення правосуддя у зв'язку з реалізацією нею права на оскарження дисциплінарного рішення про її звільнення, «Камелія Богдан проти Румунії» (Camelia Bogdan v. Romania), [34]), або чіткої практичної можливості вимагати відшкодування шкоди («Георґел та Джорджета Стоїческу проти Румунії» (Georgel and Georgeta Stoicescu v. Romania) [35]) [26, с. 42].

Висновки. Доступ до правосуддя в рішеннях ЄСПЛ є багатообъемним з боку змістовної складової поняттям, оскільки воно формувалося протягом тривалого часу. Еволюція підходів розуміння ЄСПЛ категорії доступу до правосуддя простежується у зміні від формального визнання права на звернення до суду до його наповнення критеріями ефективності та відповідності принципу верховенства права.

З моменту появи у рішеннях ЄСПЛ категорії «доступ до правосуддя» і до сьогодні, спільною рисою у розумінні цієї категорії є визнання цього права як невід'ємного

елементу права на справедливий суд, закріпленого у п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Стосовно ж різниці у підходах розуміння доступу до правосуддя у рішеннях ЄСПЛ, то варто зазначити, що вона постає у підходах до меж і форм реалізації доступу до правосуддя. Якщо в ранніх рішеннях акцент робився на формальному визнанні права звернення до суду, то, з плином часу, в рішеннях ЄСПЛ значну увагу приділяє допустимим обмеженням права на доступ та критеріям їхньої сумісності з Конвенцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Roznai Y., Mordechai N. Access to Justice 2.0: Access to Legislation And Beyond. *The Theory and Practice of Legislation*. 2015. Vol. 3. № 3. P. 333-369. DOI: <https://doi.org/10.1080/20508840.2015.1136151>.
2. Maru V. Access to Justice and Legal Empowerment: A Review of World Bank Practice. *Hague J Rule Law*. 2010. № 2. pp. 259-281. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1876404510200076>.
3. Hakim A., Prasodjo E., Mayasari I. Strengthening Access to Justice in the Era of Network Society through E-Court: Case of The Constitutional Court of Indonesia. *Proceedings of the Asia-Pacific Research in Social Sciences and Humanities*. Universitas Indonesia Conference (APRISH 2019). 2021. P. 740-747. DOI: 10.2991/assehr.k.210531.093.
4. Cremin K. M. What does access to justice require? — overcoming barriers to invoke the United Nations Convention on the rights of persons with disabilities. *Frontiers of Law in China*. 2016. № 11(2). C. 280-322. DOI: <https://doi.org/10.3868/s050-005-016-0017-7>.
5. Akter F. Legal Aid for Ensuring Access to Justice in Bangladesh: A Paradox? *Asian Journal of Law and Society*. 2017. Vol. 4. Iss. 1. P. 257-275. DOI: <https://doi.org/10.1017/als.2016.60>.
6. Кельба С. Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 83. Т. 1. С. 59-64. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7>.
7. Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 262-268. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.43>.
8. Сверба Ю. І. Деякі підходи до визначення поняття "доступ до правосуддя". *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 208-213.
9. Ясельська Н. Особливості розуміння сутності права на доступ до правосуддя *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 193-200. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.2204>.
10. Горбалінський В. В., Задаля Д. К. Доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 263-265. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/56>.
11. Бурий В. Право на доступ до правосуддя як одна з передумов забезпечення інших прав і свобод людини. *Наукові записки НаУ-КМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 25-28. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2018.25-28>.
12. Лазарев В. В. Особливості використання юридичної термінології у країнах Європейського Союзу. *ScienceRise: Juridical Science*. 2021. № 3(17). С. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2021.241513>.
13. Лазарев В. В. Юридичні позиції Конституційного Суду України щодо прав і свобод людини. *Ювілейні наукові читання, присвячені пам'яті акад. Володимира Володимировича Копейчикова (до 100-річчя з дня народження)*: зб. матеріалів (м. Київ, 17 лист. 2023 р.). Київ: 7БЦ, 2023. С. 91-95.
14. Лазарев В. В., Логвиненко І. А. Проблематика зловживання правом при зверненні до Європейського суду з прав людини. *Право і безпека*. 2024. № 1. Т. 92. С. 42-52. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.04>.
15. Верба І. О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 17(1). С. 39-42.
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
17. Рурич С. В. Право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. URL: https://pzmrujust.gov.ua/yurydychni-konsultatsii/1437-?utm_source=chatgpt.com
18. Golder v. The United Kingdom : Judgment. European Court of Human Rights. 21.02.1975. Application no. 4451/70. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>
19. Grzęda v. Poland : Judgment. European Court of Human Rights. 15.03.2022. Application no. 43572/18. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-216400>
20. Nait-Liman v. Switzerland : Judgment. European Court of Human Rights. 15.03.2018. Application no. 51357/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181789>
21. Z and others v. The United Kingdom : Judgment. European Court of Human Rights. 10.05.2001. Application no. 29392/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59455>
22. Stanev v. Bulgaria [GC] : Judgment. European Court of Human Rights. 17.01.2012. Application no. 36760/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108690>.
23. Ashingdane v. The United Kingdom : Judgment. European Court of Human Rights. 28.05.1985. Application no. 8225/78. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425>
24. Baka v. Hungary [GC] : Judgment. European Court of Human Rights. 23.06.2016. Application no. 20261/12. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163113>
25. Posti and Rahko v. Finland : Judgment. European Court of Human Rights. 24.04.2003. Application no. 27824/95. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60644>
26. Право на справедливий суд (цивільний аспект) : посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Європейський суд з прав людини. 2025. 176 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr?utm_source=chatgpt.com
27. Zubac v. Croatia : Judgment. European Court of Human Rights. 05.04.2018. Application no. 40160/12. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-181821>
28. Guselnikov v. Ukraine: Judgment. European Court of Human Rights. 19.11.2019. Application no. 32526/13. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233887>
29. Dragan Kovačević against Croatia : Judgment. European Court of Human Rights. 28.09.2015. Application no. 49281/15. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-168331>
30. Bellet v. France : Judgment. European Court of Human Rights. 04.12.1995. Application no. 23805/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57952>
31. Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany : Judgment. European Court of Human Rights. 12.07.2001. Application no. 42527/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-59591>
32. Nunes Dias v. Portugal : Judgment. European Court of Human Rights. 10.04.2003. Application no. 69829/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23730>
33. Fazliyski v. Bulgaria : Judgment. European Court of Human Rights. 16.07.2013. Application no. 40908/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118573>
34. Camelia Bogdan v. Romania : Judgment. European Court of Human Rights. 20.01.2021. Application no. 36889/18. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204827>
35. Georgel and Georgeta Stoicescu v. Romania : Judgment. European Court of Human Rights. 26.10.2011. Application no. 9718/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105820>